

the quality of education: the transformation of the system, the development of a New Ukrainian School, quality and accessibility]. (2021). URL: <https://mon.gov.ua/news/natsionalniy-tekhnopark-z-pidvishchennya-yakosti-osviti-transformatsiya-sistemi-rozbudova-nush-yakist-i-dostupnist> (data zvernennia: 19.04.2024). [in Ukrainian].

Machuskiy, V. V. (2020). VI Mizhnarodna naukovopraktychna konferentsiia «Naukova elita u rozvytku derzhav» [VI International scientific and practical conference «Scientific elite in the development of states»]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*. № 2 (2). S. 1–5. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/88> (data zvernennia 22.03.2024). [in Ukrainian].

Verbytskyi, V. V. (2002). Formuvannia praktychnoho

rozumu tsilespriamovanoho uchnia (z dosvidu staloho rozvytku pozashkilnoi ekoloho-naturalistychnoi osvity) [The formation of the practical mind of a purposeful student (from the experience of sustainable development of out-of-school ecological and naturalistic education)]: monohrafiia. Kyiv: Demiur. S. 197. [in Ukrainian].

Havrysh, I. V., Chykharina, K. I. (2023). Intelktualna elita natsii yak rushiina syla rozvytku krainy [The intellectual elite of the nation as the driving force of the country's development]. *Nauka ta osvita v doslidszhenniakh molodykh uchenykh: materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. dlia stud., aspirantiv, doktorantiv, molod. uchenykh* (m. Kharkiv, 18 trav. 2023 r.) / Kharkiv. nats. ped. un-t im. H. S. Skovorody; redkol.: Yu. D. Boichuk (hol. red.) ta in. Kharkiv. S. 114–116. [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 14.05.2024

УДК 37.091.212:37.017.4]:17.023.32(477)  
DOI: 10.37026/2520-6427-2024-118-2-81-85

Нагалія ДАВИДЮК,  
кандидат педагогічних наук,  
доцент кафедри психології та інклюзивної освіти,  
методист лабораторії національного виховання  
Рівненського обласного інституту  
післядипломної педагогічної освіти,  
Рівне, Україна  
ORCID: 0009-0002-6085-8511  
e-mail: dnyu@ukr.net

## ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН НА ФОРМУВАННЯ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

**Анотація.** У статті аналізується зміст дефініцій «ідентичність», «національна ідентичність», їхні істотні ознаки та зв'язок із розвитком духовної безпеки української нації.

Акцентовується увага на тому, що суспільні зміни впливають на формування ідентичності громадян. На основі аналізу наукових джерел, законодавчих документів обґрунтовується важливість розвитку національної ідентичності у єдності з громадянською. Виокремлюються чинники, що мали негативний вплив на формування національної ідентичності, засоби, які використовувалися з метою насадження чужих цінностей в Україні. Наголошується, що результати соціологічного дослідження, які передбачають характеристику окремих параметрів ідентичності,

дозволяють означити основні зміни, що відбулися в ідентичності громадян України. Окреслюються теоретичні підходи, ідеї, тенденції, які додають розуміння щодо особливостей формування української національної ідентичності в сучасних умовах, причин та наслідків зовнішнього втручання, важливості напруження механізмів протидії та захисту, що вкрай необхідно сьогодні для системи освіти як одного із суб'єктів формування української національної ідентичності в дітей та молоді.

**Ключові слова:** ідентичність, національна та громадянська ідентичність, формування національної ідентичності, чинники негативного впливу на формування національної ідентичності громадян, соціальні зміни, безпека української нації, здобувачі освіти.

**Natalia DAVYDYUK,**  
*Candidate of Pedagogical Sciences,  
 Associate Professor of the Department of Psychology and  
 Inclusive Education,  
 Methodologist of Laboratories of National Education,  
 Rivne Regional Institute  
 Postgraduate Pedagogical Education,  
 Rivne, Ukraine  
 ORCID: 0009-0002-6085-8511  
 e-mail: dnyu@ukr.net*

## THE INFLUENCE OF SOCIAL CHANGES ON THE FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY OF EDUCATION APPLICANTS

**Abstract.** *The article analyzes the content of such definitions as «identity», «national identity», their essential properties, the connection with the formation of the spiritual security of the Ukrainian nation. Attention is focused on the fact that social changes affect the formation of the identity of citizens.*

*On the basis of the analysis of scientific sources and legislative documents it has been substantiated the importance of forming national identity in unity with civil identity. The factors that had a negative impact on the formation of national identity, the means that were used to plant foreign values in Ukraine are singled out. Turning to the results of sociological research, which includes the characteristics of individual parameters of identity, allows us to identify characteristic changes that have occurred in the identity of citizens of Ukraine.*

*Russia's military aggression has accelerated the processes of national and civic consolidation of Ukrainian society, where the ideas of freedom, democracy and state independence prevail. When forming Ukrainian national identity in children and youth, it is important to rely on historical truth, historical memory, national dignity, patriotism, and to promote children's understanding of the origins of the Ukrainian nation, the characteristic features of identity, the conditions for acquiring citizenship, etc.*

*It has been characterized theoretical approaches, ideas, trends add to the understanding of the peculiarities of the formation of Ukrainian national identity in modern conditions, the causes and consequences of external intervention, the importance of developing countermeasures and defense mechanisms, which is especially important for the education system as one of the subjects of the formation of Ukrainian national identity in children and youth.*

**Key words:** *identity, national and civil identity, formation of national identity, factors of negative influence on the formation of national identity of citizens, social changes, security of the Ukrainian nation, education applicants.*

**Постановка проблеми.** Формування української національної ідентичності набуває особливого сенсу під час воєнного стану та розглядається як фактор національної безпеки України. Прийняття Закону України «Про основні засади державної політики у

сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 № 2834-IX актуалізує важливість досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина (Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», 2022).

Система освіти є одним із суб'єктів, на який покладається завдання формування української національної та громадянської ідентичності у дітей та молоді. Освіта – це відкрита соціальна система, а отже, є чутливою до тих соціальних змін, що відбуваються в суспільстві. Воєнний стан є значним чинником, що впливає на трансформацію національної ідентичності, а тому має враховуватися у процесі провадження освітньої діяльності. Зважаючи на це, виникає необхідність означити теоретичні підходи та ідеї, а також тенденції, виявлені у ході загальнонаціональних соціологічних опитувань, які можуть бути корисними освітянам із метою глибшого усвідомлення особливостей формування української національної ідентичності у здобувачів освіти.

**Аналіз наукових досліджень і публікацій.** У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «ідентичний» визначається як тотожний, однаковий, рівнозначний (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2005, с. 488). Водночас поняття ідентичності є досить широким і вживається у різних галузях суспільних і гуманітарних наук та є одним із ключових, базових понять у всій системі соціального пізнання. Максим Розумний поняття ідентичності розглядає як соціальну категорію і трактує її як «факт усвідомленої приналежності до спільноти» (Розумний, 2016, с. 27). Крім того, наявні тлумачення, які під поняттям «ідентичність» розуміють складну сукупність смислів, очікувань, уявлень, уподобань, прихильностей до тієї чи іншої ціннісної системи (Нагорна, 2008, с. 34). Ален Турен, вказуючи на важливі характеристики ідентичності, зазначає, що у кризових ситуаціях заклик до неї здатен стати рушійною

силою соціальної боротьби, але водночас може й приректи суспільний рух на самоізоляцію (Нагорна, 2008, с. 36–38). Глибше зрозуміти феномен ідентичності дозволяє звернення до праці Лариси Нагорної, де зазначається, що існує кілька рівнів ідентичності. «На першому рівні перебуває базова ідентичність – у це поняття вкладається особистісне самовизначення. На другому розташована система соціокультурних ідентичностей – вікових, професійних, гендерних, етнічних, національних, молодіжних, релігійних та інших. Третій рівень становлять цивілізаційні, транснаціональні, глобальна ідентичності» (Нагорна, 2008, с. 36).

Однак, на думку Михайла Степика, «консолідуючою засадою будь-якого суспільства, зокрема й України, є загальнонаціональна ідентичність – ототожнення себе з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. В означеному випадку йдеться про прийняття цієї ідентичності не лише на суто раціональному рівні, а й на емоційному, семантико-міфологічному» (Степико, 2011, с. 171–172).

На думку Катерини Журби, «національна ідентичність – це суб'єктивні переживання належності до українського народу, нації, свідоме прийняття його моральних цінностей через ототожнення і формування відповідної національної Я-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, вмінні користуватися правами і свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України (Журба, 2023, с. 1–6). Учена також пов'язує формування національної ідентичності із розвитком духовної безпеки української нації та виокремлює ключові фактори: внутрішній фактор національної самоідентифікації та зовнішні фактори, що включають ідеологію, ціннісну забезпеченість, релігію та інші.

Вдаючись до аналізу теорії соціальної ідентичності, вивчення соціальних змін і трансформацій, Ольга Кухарук звертається до типології, запропонованої Roxane de la Sablonniere (2017), що описує зв'язок між змінами в суспільстві та змінами в ідентичності. Основний фокус аналізу зосереджено на драматичних соціальних змінах, що викликають фундаментальні зміни і трансформації в суспільстві. Передусім це зміщення акцентів – від індивідуального самоусвідомлення до актуалізації групового.

За концепцією Г. Брейкуелл ідентичність залежить не тільки від уявлень про свою групу, а й від результатів постійної переоцінки і зміни переживань щодо цих уявлень. Теорія зосереджує увагу на тому, що трагічні події, зумовлені війною в країні, актуалізують різноманітні стратегії переживання цих потрясінь (Кухарук, 2019, с. 66–69).

**Мета статті** – означити підходи, ідеї, а також тенденції, що можуть бути корисними для аналізу процесів формування української національної ідентичності у здобувачів освіти.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** У працях Василя Кременя та Василя Ткаченка «Україна: ідентичність у добу глобалізації», Михайла Степика «Українська ідентичність: феномен і засади

формування» всебічно аналізується етнічне та громадянське розуміння нації. Учені акцентують увагу на існуванні глибоко вкоріненого дуалізму в поняття національної ідентичності та обстоюють думку важливості формування національної ідентичності у єдності з громадянською (Кремень, Ткаченко, 2013, с. 260–261; Степико, 2011, с. 32–34).

Важливо, що саме такий підхід закладено в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 № 2834-ІХ, де розмежування «українська громадянська ідентичність» та «українська національна ідентичність» здійснюється тільки на поняттєвому рівні. Так, «українська громадянська ідентичність» визначається як «стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством», а «українська національна ідентичність – це стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями» (Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», 2022). Означені в законі засади, на яких має утверджуватися українська національна та громадянська ідентичність, – мета, завдання, пріоритети, принципи, ціннісні орієнтири, складові (національно-патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання, громадянська освіта), ключові індикатори ефективності, а також сам процес реалізації через діяльність визначених суб'єктів та їхні повноваження – передбачають гармонійне поєднання двох складників.

Василь Кремень та Василь Ткаченко акцентують увагу на тому, що «недооцінка цього фактору в минулому, в умовах політичного протистояння, коли громадянська (політична) ідентичність цілеспрямовано протиставлялася етнічній, призвела до протистояння, яке набуло регіонального характеру, де електорат східного й західного регіонів штучно протиставлявся один одному» (Кремень, Ткаченко, 2013, с. 261). Про регіональний конфлікт ментальностей зазначає також і Лариса Нагорна, яка на позначення процесів, які відбувалися на той час у країні, вживає поняття «гостро поляризована Україна» та визначає причини такого стану: «внаслідок відсутності у держави чітких програм формування громадянської ідентичності й адаптованої до потреб різних регіонів культурної політики процес конструювання ідентичностей був відданий на відкуп етноорієнтованим елітам. А оскільки інтереси й орієнтації місцевих еліт виявилися різноспрямованими, процеси регіональної самоідентифікації набули гостро конфліктного характеру» (Нагорна, 2008, с. 47). Однак найважливіше, як зазначає вчена, сформувалося різне бачення зовнішньополітичних орієнтацій, оптимальних моделей майбутнього й різні версії та інтерпретації минулого (Нагорна, 2008, с. 31).

У Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України зазначається, що «до



сьогодні українська освіта не мала переконливої та позитивної україноцентричної традиції, досвіду щодо виховання патріотизму в дітей та молоді, у попередні часи взагалі боялися терміна «національний», а «патріотичне виховання» сприймали винятково в етнонаціональному або неорадянському вимірі. Лише тоді, коли з'явилася пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникла потреба переосмислити своє ставлення до національно-патріотичного виховання, того досвіду, що існував» (Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, 2022).

Катерина Журба виокремлює чинники, що мали негативний вплив на формування національної ідентичності дітей та молоді: зросійщення та нав'язування російської мови у всіх сферах українського суспільства; боротьба за утвердження російської мови як другої державної та витіснення української мови з медіаринку; переколювання історичних фактів й заперечення автентичності української мови та культури та самого існування нації; використання політехнологій та передвиборчих кампаній з метою розколу громадянського суспільства України, зіткнення інтересів на основі різниці та поглиблення суперечностей; ідеалізації радянського минулого (Журба, 2023, с. 1–6).

В Україні проблема формування національної ідентичності має свої особливості, зумовлені передусім тривалим періодом бездержавності, перебуванням України під контролем різних імперій і державних утворень, тривалою мовно-культурною асиміляцією українського населення (Степико, 2011, с. 172–173).

Із позиції сьогодення учені переосмислюють за собою, що були застосовані для насадження чужих цінностей в Україні. Так, Михайло Степико однією з причин називає формування ілюзії про «нерозрізненість» української та російської ідентичностей, що вдало використовувала пропаганда росії проти України. На жаль, як зазначає вчений, в українському суспільстві практично були відсутні потужні системи культурного розпізнавання за критерієм «свій-чужий», чимало українців не бачили демаркаційної лінії між українським і російським (Степико, 2019, с. 258).

Серед інших причин дослідники називають відкрити легальну діяльність проросійських партій, амбівалентне ставлення до діяльності російських релігійних організацій, засилля кремлівських агентів у владних структурах, недосконалу політику українізації медійного та мовного простору країни, свідоме спотворення нашої історії, загарбання територій, культурної спадщини – це все інструменти країни-агресора.

Для того, щоб зрозуміти, як впливає війна на ідентичність громадян України, в 2023 році соціологічною службою Центру Разумкова в межах проекту «Україна: від війни до миру та відновлення» було проведено загальнонаціональне соціологічне опитування. Отримані результати, що передбачають характеристику окремих параметрів ідентичності як ключових індикаторів ефективності реалізації державної політики з утвердження української національної та громадянської ідентичності, у своїй праці представляє Михайло Мищенко. Зокрема, він зазначає, що 93% опитаних вважають себе етнічними українцями, 3% – етнічними

росіянами, а 3% віднесли себе до інших етносів.

У порівнянні з 2015 та 2021 роками зросла кількість громадян, які підтримують визначення української нації як етнічної спільноти, і скоротилася частка тих, хто вважали найприйнятнішим для себе громадянське визначення української нації як спільноти всіх громадян України, незалежно від їхньої етнічної належності, мови спілкування і традицій. Із 18% у 2021 р. до 24% у 2023 р. зросла частка тих, хто підтримує культурологічне визначення нації, за якого головним є спілкування українською мовою, слідування національним традиціям та виховання на цих традиціях своїх дітей. Порівняно з 2000 р. частка тих, хто пишається українським громадянством, зросла у Західному регіоні – з 76% до 97%, у Центральному регіоні – з 63% до 94%, у Південному – з 55% до 94%, у Східному – з 67% до 89%. Порівняно з попередніми роками, зросла частка тих, хто пишається державними символами України: Прапором України (з 26% у 2011 р. до 75% у 2023 р.), Гербом України (з 25% до 74%), Гімном (з 22,5% до 69%). Також із 32% до 74% зросла частка тих, хто пишається державною мовою України. За даними опитування 76% респондентів відповіли, що хотіли б, щоб їхні діти жили в Україні (від 69% у Східному регіоні до 82% – у Західному). Порівняно з 2007 р. частка тих, хто культурно та духовно пов'язує себе насамперед з Україною, зросла у всіх регіонах, але значною мірою – на Півдні та Сході. Широкомасштабна воєнна агресія з боку росії прискорила процеси національної та громадської консолідації, формування системи ідейно-політичних цінностей, в якій превалюють ідеї свободи, демократії, державної незалежності. У громадян України росія асоціюється передусім з агресією, жорсткістю і диктатурою. Події останніх років посилили євроінтеграційні прагнення та прискорили «ментальний розрив» із країною-агресором (Мищенко, 2023, с. 184–185).

Як зазначає Максим Розумний, «важливо, щоб сьогодні освіта та наука дозволяли знайти відповідь на запитання: хто такі українці, коли вони виникли як спільнота, які критерії ідентичності є базовими, а які можуть змінюватися, а також хто може стати українцем і за яких умов» (Розумний, 2016, с. 23). Формуючи національну ідентичність у юного покоління, варто брати за основу історичну правду, історичну пам'ять, національні ідеали, національну гідність, національну самосвідомість, патріотизм (Журба, 2023, с. 2).

**Висновки.** Означені нами теоретичні підходи, ідеї, а також тенденції мають пояснювальний потенціал щодо впливу соціальних змін на формування національної ідентичності громадян України. Зокрема, формування національної ідентичності залежить від державної політики, що провадиться задля досягнення єдності, подолання об'єктивних та суб'єктивних суперечностей, які існують в українському суспільстві, забезпечення дієвості механізмів протидії та захисту від деструктивних зовнішніх втручань. Розуміння характерних особливостей та чинників, що впливають на формування української національної ідентичності, дозволяє ефективніше здійснювати цей процес, вчитися на зроблених помилках, не повторювати їх у майбутньому, протидіяти різноманітним маніпуляціям,

убезпечувати країну від потрапляння під вплив держави-агресора.

**Перспективи подальших досліджень** вбачаємо у виявленні найбільш ефективних та дієвих підходів, методик, технологій формування національної та громадянської ідентичності.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 22.05.2024).

Великий тлумачний словник сучасної української мови. (2005) / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун. С. 488.

Розумний, М. (2016). Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД. 196 с.

Нагорна, Л. (2008). Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ППІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 405 с.

Степико, М. (2011). Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД. 336 с.

Журба, К. (2023). Формування національної ідентичності зростаючої особистості в умовах воєнного стану: досвід експериментальної реалізації. *Вісник НАПН України*. № 5 (1). С. 1–6.

Кухарук, О. (2019). Суспільні трансформації та ідентичність українців у контексті теорії соціальної ідентичності. *Проблеми політичної психології*. № 22 (1). С. 63–73.

Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). (2013) / В. Кремень, В. Ткаченко. 2-ге вид., допов. Київ: Т-во «Знання» України. 471 с.

Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України: наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 № 527.

Степико, М. (2019). Сучасні виклики українській національній ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАПН України*. Вип. 3–4 (99–100). С. 253–265.

Мищенко, М. (2023). Ідентичність громадян України: зміни в умовах війни. *Національна безпека і оборона*. № 1–2. С. 173–221.

### REFERENCES

Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainскоi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti [The Law of Ukraine. On the Basic Principles of State Policy in the Field of Affirming Ukrainian

National and Civil Identity]: Zakon Ukrainy vid 13.12.2022 № 2834-IX. Ofitsiynyi vebportal parlamentu Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (data zvernennia: 22.05.2024). [in Ukrainian].

Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainскоi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. (2005) / uklad. ta holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun. S. 488. [in Ukrainian].

Rozumnyi, M. (2016). Vyklyky natsionalnoho samovyznachennia [Challenges of national self-determination]: monohrafiia. Kyiv: NISD. 196 s. [In Ukrainian].

Nahorna, L. Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst [Regional identity: Ukrainian context]. (2008). Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 405 s. [in Ukrainian].

Stepyko, M. (2011). Ukrainaska identychnist: fenomen i zasady formuvannia [Ukrainian identity: phenomenon and principles of formation]: monohrafiia. Kyiv: NISD. 336 s. [in Ukrainian].

Zhurba, K. (2023). Formuvannia natsionalnoi identychnosti zrostaiuchoi osobystosti v umovakh voiennoho stanu: dosvid eksperymentalnoi realizatsii [Formation of the national identity of growing individual in the conditions of martial law: the experience of experimental implementation]. *Visnyk NAPN Ukrainy*. № 5 (1). S. 1–6. [in Ukrainian].

Kukharuk, O. (2019). Suspilni transformatsii ta identychnist ukrainsiv u konteksti teorii sotsialnoi identychnosti [Social transformations and the identity of Ukrainians in the context of the theory of social identity]. *Problemy politychnoi psykholohii*. № 22 (1). S. 63–73. [in Ukrainian].

Ukraina: identychnist u dobu hlobalizatsii (nacherky metadystyplinarного doslidzhennia) [Ukraine: identity in the age of globalization (outlines of a metadisciplinary study)]. (2013) / V. Kremen, V. Tkachenko. 2-he vyd., dopov. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy. 471 s. [in Ukrainian].

Kontseptsiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v systemi osvity Ukrainy [The concept of national-patriotic education in the education system of Ukraine]: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 06.06.2022 № 527. [in Ukrainian].

Stepyko, M. (2019). Suchasni vyklyky ukrainskii natsionalnii identychnosti [Contemporary challenges to Ukrainian national identity]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAPN Ukrainy*. Vyp. 3–4 (99–100). S. 253–265. [in Ukrainian].

Myshchenko, M. (2023). Identychnist hromadian Ukrainy: zminy v umovakh viiny [Identity of citizens of Ukraine: changes in the conditions of war]. *Natsionalna bezpeka i oborona*. № 1–2. S. 173–221. [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 10.06.2024